

Юлія КОВАЛЕНКО

ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ «ІНСТИТУЦІЯ» В ІНСТИТУЦІЙНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ АНАЛІЗІ

Досліджено генезис та еволюцію теоретичних визначень категорії «інституція», здійснено порівняльний і критичний аналіз її сучасного трактування представниками основних течій інституціоналізму. Запропоновано власний підхід до розуміння інституцій.

Ключові слова: *інституція, інституціоналізм, інституційний економічний аналіз, інституціональні теорії.*

Збільшення, останнім часом, популярності інституціоналізму спричинило активізацію досліджень у цій галузі, відтак утворилось досить велике розмаїття понятійного апарату, передусім використання таких ключових категорій, як «інститути» і «інституції». При цьому, утилітарність в сучасній літературі (від публіцистики до наукових публікацій) терміну «інститут» набула такого поширення, що, без сумніву, ускладнює його зміст: «любів – інститут, сім'я – інститут, власність – інститут, організація – інститут, тіньова економіка – інститут, уже не кажучи про «інституціональні сектори економіки», «фінансові інститути» тощо [1, 20]; інститут – держава, підприємництво, власність, капітал, гроші, кредит, сім'я, профспілки, політичні партії, звички, інстинкти, традиції тощо [2, 734]. Це можна пояснити триванням формування категоріальної системи інституціоналізму з відсутністю системного підходу. Так, «наївно-інтуїтивний підхід до вивчення інституційних явищ, відносин і процесів переважає над системно-діалектичним, а формальний – над змістовним» [3, 138]. У цьому контексті західні інституціоналісти пишуть: «...доки дослідники не знайдуть хоча б якийсь консенсус щодо значення понять, які вони використовують, їхній потенціал здійснити ефективний розвиток знань буде більшою або меншою мірою обмеженим» [4, 598] і «...жодна галузь наукових досліджень не може бути розвинена, якщо учасники не поділяють загального уявлення про ключові терміни цих досліджень» [5, 4].

Визначальний вплив на формування і розвиток сучасної інституційної теорії мають Т. Веблен [6; 58], В. Гамільтон [7], Дж. Коммонс, Дж. К. Гелбрейт. Нобелівськими лауреатами в інституційній теорії є Дж. Бьюкенен (1986), Р. Коуз (1991), Г. Беккер (1992), Д. Норт (1993) [8; 9]. Видатними представниками сучасних інституційних концепцій є: О. Вільямсон [10], Т. Еггертссон [11], В. Каспер [12], Дж. Кемпбелл [13], С. Кроуфорд [14], Р. Нельсон [15], Е. Остром [5; 16], Е. Фуруботн і Е. Ріхтер [17; 18], Дж. Ходжсон [19; 20]. Наукова адаптація, популяризація та подальша активна розробка інституційних проблем була розпочата такими російськими дослідниками, як В. Гребенніков [21], В. Єфімов [22], О. Іншаков [23; 24; 25; 26], Г. Клейнер [27; 28], Г. Колодко [29], Я. Кузьмінов [30], Л. Кусургашева [31], О. Московський [32], О. Нестеренко [33], А. Олейнік [34; 35], В. Полтерович [36], Д. Фролов [25; 37], А. Шастітко [38; 39] та ін. В Україні плідну розробку інституційних проблем

вітчизняної економіки здійснюють такі вчені, як З. Ватаманюк [40], Т. Гайдай [4], В. Дементьев [42; 43], О. Носова [44], Р. Пустовіт [45], Д. Соколовський [46], В. Тарасевич [47], А. Чухно, П. Юхименко і П. Леоненко [48], В. Якубенко [1] та ін.

Разом з тим, не можна не помітити, що формування категоріальної системи інституціоналізму не завершене і пристосовується для осучаснення наукових робіт дуже поверхнево. Так, «наївно-інтуїтивний підхід до вивчення інституційних явищ, відносин і процесів переважає над системно-діалектичним, а формальний – над змістовним» [3, 138]. Через слабкий аналіз їх зіставлення в науці фактично укріплюється система категорій, що відображає переважне ототожнення інститутів і інституцій. Слабкою залишається і «економізація» інституціоналізму.

Мета дослідження полягає у визначенні сутності категорії «інституція» в контексті еволюції інституційної теорії, здійснення порівняльного і критичного аналізу її сучасного трактування представниками інституціоналізму, а також подання власного бачення цієї дефініції.

У вживанні термінів «інституція» (лат. *institutio*, франц., нім., англ. *institution*) та «інститут» (лат. *institutum*, франц., нім. *institut*, англ. *institute*), спочатку в радянських, а згодом у дослідженнях російських і українських вчених склалась низка проявів не тільки лінгвістичної, але і змістовної некоректності. У цьому контексті ми підтримуємо позицію О. Іншакова [24] і Т. Гайдай [41] відносно того, що з історико-економічних видань радянської доби в сучасну економічну літературу перекочувало штучне привнесення двох термінів – «інституція» (у сенсі звичаїв, звичок, неформальних настанов) та «інститут» (у сенсі формалізованого втілення та офіційного закріплення інституцій). У Великій Радянській Енциклопедії, виданій у 1972 р., навпаки, під інституцією розуміється будь-яке стійке об'єднання людей для досягнення певної мети (сім'я, партія, трест, церква, профспілка, держава тощо), а інститутом (від лат. *Institutum* – установа, заклад) – сукупність норм права, що охоплюють певне коло суспільних установ; вищі навчальні заклади; науково-дослідні установи тощо [49, 296-293]. Поряд з цим, має місце паралельне вживання у всіх цих сенсах одного універсального терміну – «інститут». «У російських економічних джерелах та перекладах зарубіжних праць дотепер поширене вживання цього терміну як цілковитого заміника поняття інституції (як неформальної, так і формальної). В цій якості даний термін був автоматично запозичений (привнесений) в українські джерела як калька русифікованого вжитку» [41, 56]. Так, на думку російського дослідника Д. Фролова, «інститути та інституції категоріально не розрізняються, хоча в латинській і в основних мовах сучасності слово «інститут»... завжди протистоїть за змістом інституції» [3, 137].

У цьому зв'язку заслуговує на увагу редакційна передмова С. Сорокіної до російського перекладу праці патріарха інституціоналізму Т. Веблена «Теория праздного класса», виданої у Москві у 1984 р., яка знімає суперечливий характер трактування основних категорій інституціоналізму. Вона відзначає таке: «Термін «інституціоналізм» пов'язаний з двома поняттями: «інституція» – настанова, звичай, порядок, прийнятний у суспільстві, та «інститут» – закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону чи закладу. Поділ цих понять достатньо умовний, оскільки у концепціях інституціоналістів вони мають надзвичайно широкий і розмитий зміст» [50, 6]. Далі по тексту російського перекладу недвозначний термін «institution» (зафіксований в оригінальній назві твору) було перекладено як «інститут». «По суті, цим самим відбулась підміна згадуваних понять та безпідставна монопольна інтервенція терміну

«інститут» спочатку в радянський, а згодом і сучасний слов'яномовний науковий економічний ужиток» [41, 56]. Внаслідок цього використання терміну «інституція» було безпідставно мінімізоване, а його місце монополює заступив «інститут» з ототожненням його також з установою або організацією. Такий підхід став традиційним і втілюється у перекладі праць Д. Норта, Дж. Ходжсона, О. Вільямсона та інших на російську мову, в той час, як в оригіналі їх праці присвячено інституціям. Це закріпило застосування терміну «інститут» і сприяло відмові від категорії «інституція» при описуванні феноменів відповідного характеру. До речі, «...вільні від інерційно закріплених в економічній науці кліше представники суміжних областей знання правильно транслюють цей термін: прикладом може слугувати переклад статті С. Ніла, що побачила світ у 2002 р. під назвою «Арт-система как институция» [23, 41].

Отже, вихідною категорією інституціоналізму, безперечно, є термін «інституція», під якою «старі» інституціоналісти, попри незначні відхилення у формулюваннях, розуміли сукупність усталених звичаїв, традицій, способів мислення та поведінкових стереотипів індивідів, соціальних груп та суспільства у цілому. «...Т. Веблен, Дж. Коммонс і В. Мітчелл акцентували увагу на поведінковій ролі здебільшого ірраціональних звичок та інерції, вибравши, таким чином, об'єктом вивчення не тільки *homo institutus*, але і цілісну людину, а відповідно, – економіку «у контексті» [47, 6].

Класичне визначення інституцій, зазвичай, пов'язують з ім'ям теоретика інституціоналізму В. Гамільтона, який запропонував його у статті до «Енциклопедії суспільних наук» (1932): «Інституції – це вербальний символ для кращого опису групи суспільних звичаїв. Вони означають переважний та постійний спосіб мислення, який став звичкою для групи або звичаєм для народу. У повсякденній мові – це інше слово для позначення «процедури», «загальної згоди» чи «домовленості»; книжною мовою – народні звичаї, так само як і грошова економіка, класична освіта, фундаменталізм та демократія є «інституціями» [7, 84]. На думку В. Якубенка, це визначення не є достатнім, але воно більшою мірою, ніж інші, дозволяє виділити основні інституційні ознаки [1, 21-22]. По-перше, інституція – це «мовний символ». Як було вже зазначено, велика кількість дослідників відзначають багатоплановість цього терміна, адже під інституцію вони підводять і державу, і сім'ю, і звичаї, і організації тощо; по-друге, у використанні поняття «інституція» опосередковується логічна процедура виведення мікроявищ та процесів на макрорівень; по-третє, воно пов'язується з організаційно-правовим оформленням забезпечених легітимністю явищ; по-четверте, домінуючою тут є ознака соціальності, але не позбавлена природних, психологічних засад.

Т. Веблен виходив з того, що «інституції – це результати процесів, що відбувались у минулому, пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не цілком відповідають вимогам теперішнього часу» [6, 202]. У більш пізніх працях, зокрема, в «Місці науки в сучасній цивілізації та інші аспекти» (1919) інституції розуміються як «усталені навички мислення, які характерні для великої спільноти людей» [5, 239], вони є продуктом тривалого попереднього історико-соціального досвіду людей (тобто феноменом культури – *Авт.*). Подібної позиції дотримуються деякі російські вчені, зокрема О. Нестеренко [33, 47], а також Г. Колодко, який включає в поняття інституцій у широкому розумінні ринкову культуру і менталітет [29, 40]. У цьому випадку «не важко перейти до нетривіального висновку, що інституції – це умоглядне явище, оскільки їх змістом є уявлення людей, стереотипи їх мислення і

«образи думок». Виходить, що суспільною свідомістю визначається буття людей, а не навпаки...» [37, 160] і «саме тому, що економічні явища являють собою явища культурного типу, економічна наука не може виробити універсальні теорії поза координатами часу і місця, тобто теорій правильних для будь-якого історичного і географічного контекстів» [22, 24].

Можна погодитись з думкою про те, що традиційний («старий») інституціоналізм більше спирається на культурні норми і традиції, наголошуючи, що інституції не стільки обмежують, скільки спрямовують, полегшують та заохочують людську діяльність [1, 23]. Саме тому ця гілка інституціоналізму отримала назву «розказування казок» (story telling), як її назвав М. Алле, через пояснення чого завгодно і одночасно неможливість передбачити хоча б більш-менш певне. Однак в «розказуванні казок» містяться великі можливості прояву інтуїції в економіці і у фінансовому секторі зокрема. При цьому можна виявити ті аспекти фінансових проблем, які не стали об'єктом дослідження інших напрямів економічної теорії. Так, на думку М. Блауга, інституційна теорія має містити аналіз норм та звичаїв, які викристалізувались у вигляді економічних інституцій [52, 657].

Узагальнюючи підходи інших концепцій інституціоналізму до визначення інституції, можна відзначити такі: обмежений і розширений. Прихильники обмежувального підходу схильні пояснювати інституції як функціональні органи суспільства, такі, як держава, судова система, система самоврядування, а також система формальних юридичних норм [53]. Проти такого підходу до розуміння інституцій активно виступає один із засновників сучасної еволюційної економіки Р. Нельсон [15, 22]. Прихильники ж розширеного підходу трактують інституції, здебільшого, як сукупність формальних і неформальних правил, рамок, обмежень, норм, цінностей, що чинні в суспільстві, та які більшість прийняла як керівництво до дій. Власне, таких позицій дотримується неоінституціоналізм, у якого, на відміну від традиційного («старого») інституціоналізму, головне значення відіграють теорії трансакційних витрат і прав власності, а самі інституції розглядаються як знаряддя економії трансакційних витрат. Вперше ці ідеї були висловлені нобелівським лауреатом (1991) Р. Коузом ще у 1937 р., але стали затребуваними тільки в останній третині ХХ ст., коли набував свого поширення цей напрям.

Отже, зважаючи на принцип раціональності, суб'єкти господарювання у своїй діяльності намагаються мінімізувати трансакційні витрати. З цією метою вони виробляють інституції, які трактуються у неоінституційному аналізі, зокрема в праці іншого нобелівського лауреата (1993) Д. Норта «Інституції, інституційні зміни і функціонування економіки» («Institution, Institutional Change and Economic Performance», 1990), як «правила гри у суспільстві... створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми... вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії» [8, 18]. У сучасній науковій літературі можна зустріти посилання на Д. Норта з висновком про те, що він розрізняв формальні і неформальні правила. Насправді у своїй Нобелівській лекції він спершу виділяє формальні обмеження (правила, закони, конституції) і неформальні обмеження (норми поведінки, умовності, внутрішні принципи), а також механізми, які дозволяють контролювати їх дотримання [9, 360], а нижче вже зазначає, що «функціонування економіки визначається сполученням кількох чинників: формальних правил, неформальних норм, а також механізмів контролю за дотриманням договорів» [9, 366].

Сьогодні існують неоднозначні думки російських вчених щодо здобутків Д. Норта, зокрема, трактування інституцій. Так, наприклад, А. Московський вважає, що «не зовсім зрозуміло, чому Д. Норт, який написав свою класичну працю з інституційно-еволюційної теорії у 1990 р., набув більшістю «пострадянських» інституціоналістів статусу наступного «нашого великого вчителя». Поклоніння перед зарубіжними «гуру» – дуже легковажний привід для визнання інститутів «правилами гри» і «рамками» господарської діяльності. Таке розуміння інститутів «повністю позбавлене змістовної економічної та інституційної специфіки», а з його допомогою «нічого не можна зрозуміти в економіці» [32, 76]. З цього приводу Д. Фролов пише: «важко зрозуміти і багатьох російських дослідників, які наполегливо продовжують цитувати класичну працю Д. Норта 1990 р. через 15 років її виходу у світ. Але ще більше безглуздо вимагати від студентів давати «загальне визначення інститутів», якщо перед цим запропоновано десять його різних визначень» [37, 159] і «трактування інститутів за Д. Нормом як правил деякої гри, обмежень, механізмів примусу і контролю дозволяє пояснити сутність інститутів вельми однобічно... Інститути не зводяться до норм і правил, вони їх створюють, визначаючи одночасно можливості і обмеження, права і обов'язки, ролі і статуси» [37, 157].

Зі свого боку, зазначимо, що проведений нами аналіз свідчить, що не тільки Д. Норт розуміє під інституціями правила, норми і механізми примусу. Так, інший видатний ідеолог неоінституціоналізму Р. Вільямсон також зводить інституції до сукупності формальних чи неформальних правил, створених людьми, і механізмів, що забезпечують дотримання цих правил [10]. Такий підхід є найбільш поширеним і серед інших представників сучасного інституціоналізму (Е. Остром [5, 20], Е. Фуруботн і Р. Ріхтер [18, 6], Дж. Кемпбелл [13, 1] та ін.).

Відрізняється позиція В. Каспера: «інституції – правила людської поведінки, які, за можливістю, обмежують опортуністичну та безладну індивідуальну поведінку, роблячи її у такий спосіб більш передбачуваною і тим самим полегшуючи поділ праці та створення багатства... Терміни «інституція» та «правило» використовуються... як взаємозамінні» [12, 30]. На відміну від переважаючої думки, вчений виключив примуси до виконання правил, однак не можна зводити інституції лише до правил людської поведінки. Вони є сукупністю правил, а не просто правилами.

Трактування категорії «інституція» як сукупності правил, рамок, норм тощо поширене в російських і українських джерелах, де вона, здебільшого, називається «інститут». Так, А. Шаститко зазначає, що «правила є настановами, які вимагають, забороняють чи дозволяють окремі дії для більш ніж однієї людини... Інститути – сукупність правил, які виконують функцію обмежень для кожного з гравців» [39, 70]. Заслугує на увагу позиція А. Олейніка, який підтримує думку деяких американських вчених [14, 582-583] і включає, окрім формальних і неформальних рамок, рамки поведінки, що не фіксуються ні у писаному, ні неписаному праві. На його думку, «інститут – сукупність формальних (зафіксованих у праві), неформальних (зафіксованих у звичайному праві) і спонтанно обраних рамок, які структурують взаємодії індивідів в економічній, політичній і соціальній сферах» [34, 129]. При цьому, формальні рамки набувають форми правил, а неформальні – правил або норм. У якості спонтанно обраних рамок (інтуїції) можна розглядати поведінку на тову, а у фінансовій сфері – поведінку її суб'єктів. Автор не відносить ці рамки ні до правил, ні до норм, а визначає їх як «спільну стратегію». Український вчений Р. Пустовійт, досліджуючи інституційне середовище підприємництва, також трактує

інститути як сукупність рамок, але формальних і неформальних, які структурують дії підприємців в інституційному середовищі [45, 11], але нижче він вже зводить їх до набору формальних (наприклад, закони і обмеження) і неформальних (наприклад, норми і звичаї) правил, які потрібно розглядати з огляду на їх впливи щодо будь-яких активів та у взаємодії з політичними, економічними та соціальними структурами [45, 87], тобто обмеження є формальними, а норми – неформальними, що викликає певну плутанину у використанні категорій інституціоналізму.

Взагалі, для багатьох дослідників «наріжним каменем» є зв'язок інституції і «норми поведінки», яка розуміється як її базовий компонент [28, 17] і основний елемент інституційного середовища [35, 43], а не її прояв. Так, В. Гребенников вводить поняття «рефлексивної норми»; під інститутом розуміється «фактично діюча рефлексивна норма і нічого крім неї» [21, 35-37], а Б. Соколовський за допомогою формальної логіки, теорії множин і булевої алгебри доводить, що інституція – це «система, тобто взаємопов'язаний поміж собою метою, об'єктом застосування чи іншим способом набір норм. Отже, інституція є агрегатом норм, а норма – базовим, атомарним (неділимим) елементом інституції. Називатимемо неділимі правила («чорні скрині») – нормами; складні (евентуально ділимі) – інституціями» [46, 92]. У «Словнику іншомовних слів» [54, 473] інститут також розуміється як сукупність норм, але вже норм права, що охоплює певні суспільні відносини, тобто чисто юридичний термін. Потрібно погодитись з позицією О. Іншакова і Д. Фролова, які проводили ґрунтовні дослідження цього питання і вважають, що «...для того, щоб норма була визначеною, має бути багаторазово здійснено і типізовано узагальнену і регламентовану нею дію, мають виникнути і стати типовими для даного суспільства відносини, щоб виявити середнє і його межі. Отже, інституції виникають раніше норм» [25]. Норму можна визнати атрибутом інституції, але не її соціальною сутністю, для дослідження якої потрібний методологічно більш широкий соціологічний підхід.

Щодо правил і норм, то у деяких західних працях термін «правило» в широкому сенсі розуміється як трансльований у суспільстві нормативний припис або нормативна по суті схильність, така, що в умовах X робиться Y [20; 5]. У роботі Р. Туомели [55] правила і норми відрізняються залежно від способу примусу до їх виконання: правила – це продукт явної угоди, досягнутої за допомоги деякої вищої інстанції, і за їх порушення слідує санкція; норми ж виступають як поведінкові регулярності, які передбачають цілу мережу взаємних вірувань, а не реальні угоди між індивідами. Ці підходи піддав критиці британський професор Дж. Ходжсон, який вважає, що «таке жорстке розмежування важко пояснити... Зовнішні санкції і закони породжують свій власний моральний авторитет, і порушення законів також може призвести до суспільного осуду» [19, 33]. На нашу думку, не можна зводити правила лише до санкцій, адже вони можуть принести і певну винагороду, тобто з нашої позиції, правила – це довгострокове розпорядження або заборона щодо соціально-економічної діяльності, в тому числі і фінансової, що супроводжується санкціями або винагородами. Наприклад, у фінансовому секторі для компаній з управління активами існують обмеження щодо розміщення активів інституційного інвестора (інституту спільного інвестування або недержавного пенсійного фонду), але і визначена винагорода за цю діяльність.

Щодо віднесення до складу інституції механізмів її підтримки, то тут також існує певна неузгодженість і неоднозначність.

З одного боку, механізм, який забезпечує виконання правил, відіграє принципову роль у процесі ідентифікації інститутів [38, 38]. «Інституційна економічна теорія, пишуть Е. Фуруботн і Р. Ріхтер, має справу з системою, яка обмежує можливу поведінку індивідів за допомогою санкцій: або закон, або звичай» [17, 8].

З іншого боку, «чи доцільно включати наявність специфічних механізмів підтримки в обов'язкову ознаку інституції? Позитивна відповідь означає, що норма, правило, зазвичай стають інституціями лише у сукупності з деякими іншими правилами і нормами (адже самі механізми підтримки – теж ніщо інше, як певні правила і норми, які також повинні підтримуватись відповідними механізмами) [27, 7]. В. Дементьєв, досліджуючи співвідношення інституцій і влади, дійшов висновку, що «самі по собі правила не можуть обмежувати поведінку: впливати на діяльність людей і організацій, а також примушувати виконувати правила можуть тільки інші люди і організації. Інша справа, що інструментом такого обмеження є правило. Реально обмежують (тобто створюють санкції) або люди і організації, які забезпечують виконання даних правил (державна), або сторони відносин, які регулюються даними правилами. Однак, оскільки обмеження доводиться до свідомості людей у вигляді правил, які визначають зовнішні рамки їх діяльності, то на поверхні явищ складається враження, що саме правило (інститут) виступає джерелом обмеження... Спроба ввести у визначення інститутів механізм, який спонукає до виконання правил, навряд чи може вважатись вдаюю» [42, 61]. В іншій праці автор пише: «інститут ...являє собою такий собі наглядний (дисциплінарний) механізм, де правила, обмеження тощо, а також характеристики примусу виступають як складові цього механізму» [43, 85]. На нашу думку, правило і механізм примусу є взаємообумовленими величинами; цей механізм є ознакою інституції, отже її елементом. Отже, визначення інституцій як сукупності правил без механізмів примусу є недостатнім.

Існує позиція, що поведінку акторів обмежують не правила як такі, а інші актори. Наприклад, «старі» інституціоналісти вважали, що правило є лише підпорядкованим інструментом обмеження; інститут – це дія, а зміст цієї дії – влада (контроль) [43, 85]. Проте такий підхід має місце і в неоінституціоналізмі. Так, у Т. Егертссона система контролю ототожнена з інституційним середовищем або системою прав власності [11, 665].

У цьому контексті в російських і українських джерелах широкоживана дефініція «інститут» часто трактується також як організація, орган, установа тощо. Так, наприклад, у енциклопедичному словнику «Фінансові послуги України» інститути широко розуміються як порядок, що набуває форми встановленої сукупності законів або як узагальнена назва установ, які належать до певної сфери діяльності [56, 30], тобто вони є правилами або установами. В іншій колективній праці інститути – це «правила економічної гри, встановлені законом і організаціями, які забезпечують дотримання цих правил усіма економічними суб'єктами, використовуючи стимули, винагороди і покарання. Це, власне, державні і недержавні організації, підприємства державного сектору, що зникає, і приватного сектора, що зростає, внутрішні і зовнішні агентства, які оперують у відкритій ринковій економіці, фінансові посередники і брокери, а також домашні домогосподарства» [48, 537]. Можна не погодитись з цим трактуванням інституцій, адже інституції не обмежуються правилами економічної гри, встановленими законом або організаціями, тобто формальними правилами. О. Носова також дуже широко трактує інститути ринкової економіки як «сукупність норм, правил, інститутів (організацій), функціонування

яких забезпечує досягнення оптимальної організації, координації поведінки економічних суб'єктів і призводить до скорочення трансакційних витрат... В сучасному трактуванні інститут визначається не тільки як норми і правила поведінки, які застосовуються за організації економічних відносин. Поняття інституту розширюється включенням у нього організацій і установ» [44, 75]. При цьому автор поділяє інститути на формальні і неформальні, що суперечить наведеному. Зазначимо, що включення до інститутів певних організацій спостерігається і у західних джерелах, зокрема, «Толковом экономическом и финансовом словаре» І. Бернара і Ж. К. Коллі, де інститути комплексно визначені як «...сукупність писаних або неписаних законодавчих норм і вимог, які виконують господарюючі суб'єкти..., і сукупність органів, установ, соціологічних або адміністративних груп, які сприяють формуванню відповідного середовища» [57, 91].

На нашу думку, інституція має розумітись передусім як сукупність певних обмежень (правил, норм тощо) з включенням механізму контролю і примусу щодо їх виконання, але органи-регулятори не є предметом розгляду інституціоналізму і в цьому сенсі ми підтримуємо точку зору професора В. Радаєва: «...виходить, що інститути – це правила поведінки, а також суб'єкти дії...вивчаючи інститути, можна преспокійно говорити про все і використовувати будь-які інструменти, що навряд чи піде на користь інституційним теоріям» [58, 145-146].

Проілюстрована нами існуюча нечіткість сучасного категоріального апарату інституціоналізму, спрощення, або навпаки, розширення визначень його основних категорій породжують викривлене відображення і гальмування процесів практичної модернізації господарської реальності. Як зазначає О. Московський, «це значною мірою дискредитує інституціональну теорію, яка нерідко розглядається як деяка швидкоплинна наукова мода або навіть «інтелектуальна хвороба» [32, 74]. З іншого боку, наводиться аргументація, на основі якої інституціоналізму відмовлено у економічному змісті, тобто «економіка, власне, не є його предметом» [31, 45]. Якщо розуміти інституції як правила гри, а організації – гравці, то таке розуміння інституцій «повністю позбавлене змістовної економічної та інституціональної специфіки», а з його допомогою «нічого не можна зрозуміти в економіці» [32, 76]. Звісно, у цьому не тільки, радше, не стільки вина дослідників, скільки вина самої інституційної теорії, яка переживає бурхливий етап розвитку, пошуку і експериментування. Дж. Коммонс ще у 1934 р. писав: «Іноді здається, що інституція подібна до будівлі, каркас якої зроблено з законів і правил, а індивіди є мешканцями цієї будівлі. А іноді здається, що інституція – сама поведінка жильців» [30, 90], а Е. Фуруботн і Р. Ріхтер вже у 1998 р. пишуть про те, що інституції «нагадують пошмишку чеширського кота, що застигла у повітрі після його зникнення» [18, 7].

Зазначене і проведений нами аналіз спонукають запропонувати власне бачення і трактування основних категорій інституціоналізму. Це буде особливо важливо для дослідження фінансового сектора, тим більше, що використання надбань цього напрямку знаходить дуже обмежене практичне втілення. Наприклад, В. Полтерович вимушений констатувати, що «ми не маємо повного опису більшості реальних інститутів, таких як ринок, біржа...» [36, 32], а колектив російських вчених зазначає: «Розпливчате поняття «інститут», тим не менше, вже мало зазначене ідейне навантаження: воно означало прагнення до розширення предмета економічної науки, включення в аналіз неекономічних явищ» [59, 129-130]. І хоча перші кроки у

системному аналізу інституцій фінансового сектора вже зроблено [26], цей напрям досліджень залишається «слабкою ланкою» української інституційної теорії.

Звичайно, як показує вищенаведене, будь-яка інституція пов'язана із соціальною взаємодією, але з метою економізації категоріального апарату інституціоналізму і розширення його дослідницьких можливостей пропонуємо трактувати інституції як систему, що включає тверді (офіційні) обмеження (правила і характеристики примусу), м'які (неофіційні) обмеження (стандарт поведінки і стереотипи мислення) й інтуїцію, які забезпечують досягнення оптимальної організації, координації і стимулювання поведінки економічних суб'єктів (домогосподарств, корпорацій, держав та інших організацій) і призводять до скорочення трансакційних витрат. Оптимальна організація передбачає найбільш ефективний вибір форми організації економічного суб'єкта, координація забезпечується за рахунок отримання інформації про те, що потрібно йому робити, а необхідне стимулювання здійснюється завдяки наявності зв'язку між ефективним вибором економічного суб'єкта і отримуваним ним вигодою. Організація, координація і стимулювання поведінки акторів розширюють наші дослідницькі можливості, оскільки ми розширюємо термін «механізм примусу» щодо інституцій. Щодо терміну «поведінка», то інституції реалізуються саме в ній. Вони діють, коли має місце певна поведінка, підпорядкована тією чи іншою мірою обмеженням. На цей факт посиляється у вітчизняній літературі В. Дементьєв: «Інститути... можна розглянути як відносини, на одному боці яких – колективні дії з контролю за поведінкою (включаючи «вигадані» людьми правила і характеристики примусу), а на іншому – реальна поведінка, що дотримує встановлені правила» [43, 91].

Зазначимо, що наше визначення інституцій відрізняється від домінуючого у сучасній науці розуміння їх як зовнішніх «рамоч», обмежень дій суб'єктів через різноманітні норми, правила, звичаї тощо, яке не розв'язує питання скорочення трансакційних витрат у випадку, коли зростає кількість перепон для акторів. Інструкції можна розглядати не стільки як обмеження, але засіб розширення меж можливостей цих акторів. Крім того, ми відмовились від використання термінів «формальні» і «неформальні» відносно інституцій. Ці питання ґрунтовно досліджував Дж. Ходжсон, який прийшов до висновку: «через неоднозначність термінів «формальний» і «неформальний» відносно інституцій і правил ми або повинні зовсім від них відмовитись, або застосовувати з великою обережністю. Можливо, найкращим рішенням було б використання більш точних термінів, таких, як «законодавчий», «незаконний» («не зафіксований законодавчо») і «явний» («експліцитний») [20, 8]. Ми ж підтримуємо позицію авторського колективу під керівництвом З. Ватаманюка щодо трактування інституцій як офіційних (твердих) і неофіційних (м'яких) обмежень, [40, 23], оскільки попередній підхід вважається нам дещо розмитим. Включення в категорію «інституція» інтуїції ми пояснюємо спонтанним характером проведення деяких фінансових операцій, зокрема, на ринку FOREX, де рішення приймаються не тільки на основі стереотипів мислення (технічного аналізу), але й власне інтуїції.

Завершуючи виклад результатів дослідження, можна зробити наступні *висновки*. Проілюстрована нами існуюча нечіткість сучасного категоріального апарату інституціоналізму, спрощення, або навпаки, розширення визначень його основних категорій, передусім інституцій та інститутів, породжують викривлене відображення і гальмування процесів практичної модернізації господарської реальності. Як

зазначає О. Московський, «це значною мірою дискредитує інституціональну теорію, яка нерідко розглядається як деяка швидкоплинна наукова мода або навіть «інтелектуальна хвороба» [32, 74]. З іншого боку, наводиться аргументація, на основі якої інституціоналізму відмовлено у економічному змісті, тобто «економіка, власне, не є його предметом» [31, 45].

Досліджуючи фінансовий сектор економіки, ми дійшли висновку, що інституції та інститути не просто впливають на його розвиток, а й виражаються в певних трансакційних витратах, формуванні контрактних відносин, відносин власності тощо, що мають стати об'єктами спеціальних досліджень у фінансовій науці. Отже, відмовитись від пошуку визначень деяких категорій інституціоналізму (передусім інститутів, організацій і органів), що можуть бути використані для дослідження фінансового сектора економіки, було б надто поспішним кроком. У нас є можливість усунути деякі перепони і знайти такі дефініції, які могли б задовольнити дослідників, що і буде зроблено у наших подальших дослідженнях.

Література

1. Якубенко В.Д. *Базисні інститути у трансформаційній економіці: [монографія].* / Якубенко В.Д. – К.: КНЕУ, 2004. – 252 с.
2. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник* / [Г.Н.Климко, В.П.Нестеренко, Л.О.Каніщенко та ін.]; за ред. Г.Н.Климка, В.П.Нестеренка. – [2-ге вид. перероб. і доповн.]. – К.: Виша школа. – Знання, 1997. – 743 с.
3. Фролов Д. *Институциональная эволюция постсоветского институционализма* / Д.Фролов // *Вопросы экономики.* – 2008. – №4. – С.130-140.
4. Hollingsworth J.R. *Theme Section Doing institutional analysis: implications for the study of innovations* / J.R.Hollingsworth // *Review of International Political Economy.* – 2000. – №7. – P.6-25.
5. Ostrom E. *An agenda for the study of institutions* / E.Ostrom // *Public Choice.* – 1986. – Vol.48. – P.3-25.
6. Веблен Т. *Теория праздного класса* / Веблен Т. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
7. Hamilton W. *Institution* / W.Hamilton // *Encyclopedia of the Social Sciences.* – 1932. – vol.73.– №4. – P.560-595.
8. Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики* / Норт Д. – М.: Фонд экономической книги Начала, 1997. – 180 с.
9. Nort D. *Economic Performance Through Time* / D.Nort. // *The American Economic Review.* – 1994. – № 3. – P.359-368.
10. Williamson O. *Mechanisms of Governance* / Williamson O. – New York: Oxford University Press, 1996 – 429 p.
11. Eggertsson T. *Neoinstitutional Economics. The New Palgrave Dictionary of Economic and Law.* – vol.2. – London: The Macmillan Press Limited, 1997. – 324 p.
12. Kasper W. *Institutional economics: social order and public policy* / W.Kasper, M.E.Steit. – Edward Elgar Publishing, 1998. – 517 p.
13. Campbell J.L. *Institutional Change and Globalization* / J.L.Campbell – *Journal of Social Policy.* – 2004. – № 34 (1). – P.3–20.
14. Crawford S. *Grammar of Institutions* / S.Crawford, E.A.Ostrom. – *American Political Science Review.* – 1995. – Vol.89. – №3. – P.582-600.
15. Nelson R.R. *Bringing institution into evolutionary growth theory* / R.R. Nelson // *Journal of Evolutionary Economics.* – 2002. – №12. – P.22-26.

16. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* / Ostrom E. – New York: Cambridge University Press, 1990. – 270 p.
17. Фуруботн Э.Г. *Институты и экономическая теория. Достижения новой институциональной экономической теории* / Э.Г.Фуруботн, Р.Рихтер; [пер. с англ. под ред. В.С.Катякало и др.]. – СПб.: Издат.дом СПбГУ, 2005. – 702с.
18. Furubotn E.G. *Institution and Economic Theory. The Contribution of the New Institutional Economics* / E.G.Furubotn, R.Richter. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998. – 542 p.
19. Ходжсон Дж. *Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории* / Ходжсон Дж. – М: Дело, 2004. – 464 с.
20. Hodgson G.M. *What Are Institution?* / G.M.Hodgson // *Journal of Economic Issues*. – 2006. – vol.40. – №1. – P.1-25.
21. Гребенников В.Г. *Ассоциации на пройденные темы* / В.Г.Гребенников // *Экономическая наука современной России*. – 1998. – №1. – С.104-116.
22. Ефимов В.М. *Спор о методах и институциональная экономика* / В.М.Ефимов // *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. – 2007. – Т.5. – №3. – С.18-36.
23. Иншаков О.В. *Место институционализма в экономической науке* / О.В.Иншаков, Д.П.Фролов // *Экономист*. – 2005. – №10. – С.39-44.
24. Иншаков О.В. *Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации* / О.В.Иншаков // *СоцИс*. – 2003. – №9. – С.42-51.
25. Иншаков О, Фролов Д. *Место институционализма в экономической науке [Электронный ресурс]* / О.Иншаков, Д.Фролов. – Режим доступа: http://new.volsu.ru/Student/Faculty/fure/marketing/docs/01_08.pdf
26. Иншаков О.В. *Биржа: эволюция экономического института* / Иншаков О.В., Белобородько А.М., Фролов Д.П. – Волгоград: Волгоградское научное изд-во, 2008. – 383 с.
27. Клейнер Г.Б. *Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России* / Клейнер Г.Б. – М.: ЦЭМИ, 2001. – 57 с. – (Препринт #WR/2001/126)
28. Клейнер Г.Б. *Эволюция институциональных систем* / Клейнер Г.Б. – М.: Наука, 2004. – 240 с.
29. Колодко Г. *Институты, политика и экономический рост* / Г.Колодко // *Вопросы экономики*. – 2004. – №7. – С.35-50.
30. Кузьминов Я.И. *Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты: учебник* / Кузьминов Я.И., Бендукидзе К.А., Юдкевич М.М. – М.: Изд. Дом ГУ-ВШЭ, 2006. – 443 с.
31. Кусургашева Л. *Критический анализ основ неинституционализма* / Л.Кусургашева // *Экономист*. – 2004. – №6. – С.44-48.
32. Московский А. *Пределы институционализма* / А.Московский // *Экономист*. – 2005. – №6. – С.74-81.
33. Нестеренко А. *Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории* / А.Нестеренко // *Вопросы экономики*. – 1997. – №3. – С.42-57.

34. Олейник А. Институциональная экономика. Тема 7. Изменение институтов во времени: эволюция и революция / А.Олейник // Вопросы экономики. – 1999. – №7. – С.129-150.
35. Олейник А.Н. Институциональная экономика / Олейник А.Н. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
36. Полтерович В.М. Трансплантация экономических институтов / В.М.Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – №3. – С.24-50.
37. Фролов Д.П. Как учат институционализму в России / Д.П.Фролов // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. – Т.5. – №3. – С.155-164.
38. Шаститко А. Предметно-методологические особенности новой институциональной экономической теории / А.Шаститко // Вопросы экономики. – 2003. – №1. – С.24-41.
39. Шаститко А. Условия и результаты формирования институтов / А.Шаститко // Вопросы экономики. – 1997. – №3. – С.6-17.
40. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика / [за ред. З.Ватаманюка]. – Львів: «Новий світ-2000», 2005. – 648 с
41. Гайдай Т.В. Институція як інструмент інституційного економічного аналізу / Т.В.Гайдай // Економічна теорія. – 2006. – №2. – С.53-64.
42. Дементьев В. Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти: [монография]. / Дементьев В. – Донецк: Каштан, 2003. – 200 с.
43. Дементьев В.В. Що ми досліджуємо, коли досліджуємо інститути? / В.В.Дементьев // Економічна теорія. – 2009. – №3 – С.75-92.
44. Носова О.В. Проблемы формирования институтов рыночной системы / О.В.Носова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Том 6. – №2. – С.74-81.
45. Пустовійт Р.Ф. Інституціональне середовище підприємництва в трансформаційній економіці / Національний банк України; Черкаський банківський інститут УАБС НБУ. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 372 с.
46. Соколовський Д.Б. Підхід до визначення базових понять інституціонального дискурсу / Д.Б.Соколовський // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. – Вып. 31-1. – С.87-93.
47. Тарасевич В.Н. Что такое институт? (опыт институциональной эволюции)/В.Н.Тарасевич//Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – Вып. 37-2. – С.5-20.
48. Чухно А.А. Сучасні економічні теорії: [підруч. / за ред. А.А.Чухна]. / Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. – К.: Знання, 2007. – 878 с.
49. Большая Советская Энциклопедия: в 30 томах. / [Гл. ред. Прохоров А.М.]. – Изд. 3-е. – М.: Советская Энциклопедия, 1972. – Т.9. – 1972. – 624 с.
50. Сорокина С. Предисловие. В кн. Веблен Т. Теория праздного класса / Веблен Т. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
51. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays / Veblen T. – N.Y.: Huesch, 1919. – 340 p.
52. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Блауг М. – М.: Дело Лтд, 1994. – 720 с.

53. Найшуль В. Либерализм и экономические реформы / В.Найшуль // МЭ и МО. – 1992. – №8. – С.24-26.
54. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень / [уклад. Пустовіт Л.О. та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
55. Tuomela R. *The importance of Us: A Philosophical Study of Basic Social Notions* / Tuomela R. – Stanford: Stanford University Press, 1995. – 470 p.
56. Фінансові послуги України: Енциклопедичний довідник: У 6 т. / І.О.Мітюков, В.Т.Александров, О.І.Ворона, С.М.Недбаєва.–К.:Укрбланковидав, 2001.–Т.1.–2001. – 760 с.
57. Бернар И. Толковый экономический и финансовый словарь: в 2-х т. / И.Бернар, Ж.-К.Колли; пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1994. – Т.2. – 1994. – 720 с.
58. Будущее институциональной теории (круглый стол ГУ-ВШЭ) // Вопросы экономики. – 2009. – №1. – С.139-151.
59. Гусейнов Р.М. История экономических учений: учеб. пособие / Гусейнов Р.М., Горбачева Ю.В., Рябцева В.М. – М.: ИНФРА-М, Новосибирск: Сибирское соглашение, 2000. – 255 с.

Редакція отримала матеріал 23 вересня 2010 року.